

Az MTA FKI feladatai az európai kutatási irányzatok tükrében

BERÉNYI ISTVÁN
intézeti igazgató

A Geographica Helvetica 1989. évi 4. számának szerkesztői a Zürichben megrendezett, a földrajz jövőjével foglalkozó nemzetközi konferencia anyagát tették közzé. H. ELSASSER értékelő összefoglalóját a francia geológus, filozófus és teológus Pierre Teilhard de Chardint idézve zárja: „A tér és a múlt kutatása önmagában üres és csalóka, mert az igazi tudomány a jövő tudománya, amelyet az élet igazol.”

Minden évforduló – és így Intézetünk fennállásának 40. évfordulója is – számvetés, s ez magában foglalja az értékelő visszatekintést és a jövő felvázolását. Ez utóbbit két tény is elengedhetetlenné teszi számunkra. *Egyrészt a földrajzzal szemben világméretben megváltozott a társadalmi igény az elmúlt évtizedek alatt, amelynek hatására új irányzatok, módszerek alakultak ki, a földrajz utat talált a gyakorlat és a nagyközönség felé is. Hazai szakembereink kisebb csoportja járhatta ezt az utat, mert a földrajz „tantárggyá” szűkül, amelyben a tudásszint a megszerzett ismeretek mennyiségével volt mérhető.*

Amíg a világ egyik felének geográfusai abban voltak érdekeltek, hogy a diszciplína elvi és módszertani alapjainak továbbfejlesztésével új összefüggéseket tárjanak fel, s azokat sokoldalúan elemezzék és ezzel igazolják, hogy a földrajz is aktív tudomány, addig a mi geográfusaink jelentős része a földrajzi ismeretek reprodukálására kényszerült, s a kutatás háttérbe szorult. A kutatóintézetekben és részben a felsőoktatási intézményekben dolgozók kétségkívül lépést tarthattak a diszciplína fejlődésével, ha engedtek személyes ambíciójuknak és a feltételek is rendelkezésre álltak. Számptalan kedvezőtlen körülmény ellenére a hazai földrajzi kutatás mégis eredményes négy évtizedet tudhat maga mögött, aminek fő központja kétségkívül az FKI volt, ezért kötelesség a kérdés felvetése: a kutatás főbb irányai megfelelnek-e a diszciplína nemzetközi fejlődési folyamatainak? Ez lehet az egyetlen reális mérce, amely alapján kutatásaink múltja és jövője megítélhető.

Másrészt sürgető a mérlegkészítés azért is, mert az országon belül és hazánk szomszédságában is olyan gazdasági–társadalmi–politikai átalakulás megy végbe, amely kihívást jelent a szakterület egyes ágazataival és a földrajzi gondolkodás egészével szemben.

Az új kihívás

A földrajz fejlődési irányát elemzők szerint (AERNI, K. 1988) az ezredfordulóra *a tájnak, mint élettérnek problémaorientált kutatása* kerül előtérbe, ami a társadalom és a természeti tér kapcsolatának alapvető átalakulásából következik. Az új kapcsolatban már nem a tér optimális hasznosítása jelenik meg követelményként, mint eddig, hanem az ökológiai rendszer és a társadalmi hasznosítás egymást kiegészítő egyensúlyának kialakítása és fenntartása. Ez azt jelenti, hogy a természeti tér a funkcionális rendszer részévé válik, tehát az ökológiai rendszer elemei nem elszenvedői a társadalmi cselekvésnek, hanem funkcionális elemei. A tájnak, régióknak élettérértelmezése és problémaorientált kutatása kitágítja a földrajz tér- és idődimenzióját és elindít egy globálisabb földrajzi gondolkodást.

Új követelmények

Az új fejlődési irány a földrajzzal szemben legalább három követelményt támaszt:

1. Nem elegendő a jelenségek, konfliktusok térbeli elterjedésének leírása és okainak elemzése, *szükségessé válik a normatív és operatív szemlélet* kialakítása, ill. erősítése, amelytől elvárható, hogy a földrajz alkalmassá váljék a térszerkezet átalakítási alternatíváinak kidolgozására is. A földrajznak meg kell tudni felelni a kutatás-oktatás-gyakorlat hármass követelményének (BOESCH, M. 1986).

Az 1970-es években az volt a szakmai álláspont, hogy a földrajzi prognózis és a területi tervezés közötti különbség a jövőhöz való viszony alapján állapítható meg. Amíg a geográfus a jövő fejlődését úgy elemzi, hogy ítélete végülis a jelenhez kötött, addig a tervező a jövőről a társadalmi felelősség oldaláról dönt. Mivel egzakt tudományos módszerrel a jövőt a jelen emberi viszonylatai alapján nem lehet felvázolni, ezért a prognózis nem lehet a tudomány feladata, s így a földrajzé sem. A tudomány csak az aktuális problémák felismerésére és okainak feltárására törekedhet (GILDEMEISTER, R. 1973). Ez az elméleti megfontolás mindmáig hat keleten és nyugaton egyaránt. Csakhogy ennek a kissé arisztokratikus magatartásnak lett a tudomány szempontjából súlyos konzekvenciája, nevezetesen, a tervezés maga építette ki kutatási apparátusát, s a korábbi egyetemi vagy intézeti kutatás az oppozíció állásaiba kényszerült.

A földrajz e helyzetből úgy próbált kitörni, hogy a földrajzi tér átalakulásának folyamatait, jövőbeli fejlődési irányait elméleti modellekbe foglalta, s különböző scenáriókat vázolt fel. A tudományos módszer szerepét betöltő modellek bizonyos folyamatok előrejelzésére alkalmasak voltak, noha ezek a konfliktuskezelés spekulatív módját jelentették. Ugyanakkor e modellek empirikus talajon álltak, ezért alkalmasak voltak bizonyos folyamatok előrejelzésére (FREY, R.L.–GÜLLER, P. 1989).

Ha tehát nem akarjuk, hogy a földrajz csupán a „jelenségek térbeli elterjedésének tudománya” maradjon, mint egyesek modják, akkor a problémák felismerésén és elemzésén túl a jövőre is pillantást kell vetni, mert csak ebben az esetben leszünk képesek a tájfejlődést befolyásolni, a különböző hatásokat követni és irányítani. Szükségünk lesz a jövő megjelenítésére és elképzelésére — mondja STIENS, G. (1989), ami kétségtelenül földrajzi gondolkodásunk idődimenzióját megváltoztatja, hiszen a jövő a jelenben van.

2. Ha a földrajzi gondolkodás az idő dimenzióját, a jelenségek történeti, jelen- és jövőidejű változását egységes folyamatnak tekinti, akkor szükségessé válik a földrajzi tér különböző szintjeinek — globális, nemzeti, regionális és lokális — egységes funkcionális rendszerként való kezelése.

A globális folyamatok — pl. a felmelegedés — konzekvenciái az egész tér-hierarchián végigfutnak, ezért a földrajzi elemzés nem állhat meg az egyes szinteken. Új helyzetet jelent, hogy amíg korábban a természeti katasztrófák oka maga a természet volt, ma mind gyakoribb szerepet játszanak az antropogén okok. Az antropogén hatások mind gyakoribb megjelenése arra int, hogy egyre szélesebb nemzetközi együttműködésre van szükség a kutatásban.

A nemzetközi együttműködésen alapuló kutatás nem csak azért szükségszerű, mert az említett globális folyamatok átlépik az összes regionális szintet, hanem azért is, mert a lokális, regionális és nemzeti méretű területi tervezés konzekvenciái is lehetnek globálisak (pl. őserdőirtás, folyószabályozás, lecsapolás stb.).

3. *A földrajz komplex szemléleti módjának* előtérbe kerülése, mint követelmény szükségképpen következik abból, hogy az ember és természet, az ember és környezete viszonya jelen állapotának értékelése és jövőjének alakítása természeti és antropogén térszemléletet tételez fel. Az ember életterének globális, nemzeti, regionális vagy lokális szintjei nem absztrakt terek, egymástól nem függetlenek, hanem szorosan összefonódó funkcionális rendszert alkotnak. Az embernek olyan kultúrtájat kell kialakítania, amelyben a természet- és társadalomalkotta elemek nemcsak egymás mellett léteznek, hanem jól funkcionáló rendszert is alkotnak.

Az erőforrások ökológiai szempontú hasznosítása tehát egyenlő a jól funkcionáló ökonómiai és politikai struktúrával. A megzavart, esetenként ökológiai szempontból szétesett tájtól eljutni a regenerálódó kultúrtájig jelentős tudományos feladat, s ez a földrajzzal szemben támasztott új követelmény. Ennek a földrajz csak akkor tud eleget tenni, ha egyrészt a kultúrtájat egységes funkcionális rendszerként kezeli, másrészt, ha a specialisták ismeretét — a geológustól az etnográfusig — képes lesz szintetizálni úgy, hogy az alapja legyen a jól funkcionáló tájszerkezet kialakításának (MESSERLI, B. 1989).

Szembenézés a jelennel

1. A Föld egészét vagy a kontinensrészeket érintő globális folyamatok nemzetközi együttműködésen alapuló kutatását jelenti intézetünkben a paleogeográfiai atlasz elkészítése, a Kárpát-Balkán régió térképezése, a kelet-közép-európai urbanizációs folyamat lezárult vizsgálata, a Kárpát-medence etnikai-történeti földrajzi kutatása és az induló összehasonlító városföldrajzi kutatás.

A Föld globális jelenségeinek kialakulásában szerepet játszó paleogeográfiai folyamatok térképi rögzítése lehetővé teszi a folyamatok tér- és időbeli összefüggéseinek felismerését és hatásainak elemzését. Másrészt a jelenlegi folyamatok sajátosságainak, törvényszerűségeinek visszavetítésével következtetni lehet a korábbi változások jellegére, megismerhetők bizonyos trendek.

A természeti folyamatokban jelenlévő elemek egzaktságából következik, hogy e folyamatok viszonylag nagyobb biztonsággal prognosztizálhatóak, mint a társadalmi mozgások. A természeti folyamatok előrejelzésének biztonságát csak az antropogén hatások csökkenthetik, amelyek kétségkívül mind gyakoribbak. A földrajz számára új lehetőség az antropogén hatások felismerése és előrejelzése a természeti folyamatokban. A gazdaság- és társadalomföldrajz számára újabb kutatási lehetőséget jelentenek a volt szocialista országok gazdasági-társadalmi átalakulása következtében kialakuló új makroregionális folyamatok. A kelet-közép-európai országok történelmileg örökölt és az elmúlt évtizedek alatt csak elmélyült regionális különbségei, érdekellentétei újabb feszültségek forrásai lehetnek. A kibontakozó konfliktusok okainak feltárása, az érdekellentéteket feloldó alternatívák keresése csakis konstruktív együttműködés alapján lehetséges.

Ennek érdekében kétoldali, intézetek közötti együttműködést kötöttünk a brnoi és a pozsonyi akadémiai intézetekkel, a bécsi akadémiai intézettel, a klagenfurti és grazi egyetemekkel, valamint München két egyetemének földrajzi intézetével. 1992. január elsején újjászerveződött az Institut für Länderkunde Lipcsében, melynek egyik fő célja lesz a kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok elemzése.

Úgy gondolom, mint az egykori Teleki Intézet, ill. a Kelet-európai Kutató Intézet (1945 után) részbeni örökösének kötelességünk a régió földrajzi vizsgálatában részt venni, s a lehetőségeket a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés számára felvázolni.

A fentiekben körvonalazott kutatási témákban ma az Intézet kutatóinak kb. 60 %-a vesz részt. Valószínű, hogy a részvétel lehetőségei bővülnek, s ennek kihasználása célszerű, hiszen *alapvető érdekünk a makroregionális témák nemzetközi együttműködésen alapuló kutatása.*

2. A hazai regionális egységek és az országterület földrajzi kutatása állt intézeti tevékenységünk középpontjában 40 éven át. A tájmonográfiák, az ágazati jellegű gazdaságföldrajzi témák, alkalmazott földrajzi tanulmányok és ezek szintéziseként Magyarország Nemzeti Atlasza átfogó képet adtak az ország regionális különbségeiről.

Feltételezhető, hogy e témák a jövőben kisebb szerepet kapnak a tervezői szempontú kutatásban, hiszen a központi területi tervezés szerepe csökken. Ugyanakkor az addigi regionális kutatási témák új szempontú megjelenésével számolni kell; *egyrészt a határmenti térségek természeti-gazdasági-társadalmi adottságainak értékelését* a nemzetközi együttműködésen alapuló fejlesztési lehetőségek szempontjából kell értékelni, *másrészt* növekszik az igény *a regionális történelmi fejlődés* iránt, ami összefügg a regionális identitástudat erősödésével.

A kezdeti lépéseket mindkét irányba megtettük, de gyorsabban kell felkészülnünk a honfoglalás 1100 éves évfordulójának megünneplésére, amely nagy kihívást fog jelenteni a történelmi földrajzi munkák minőségével szemben.

3. A *lokális dimenzióban* készülő tanulmányok előretörése volt tapasztalható az elmúlt években, a természetföldrajzi, szociálgeográfiai és alkalmazott földrajzi témákban egyaránt.

Az előretörés hátterében az empirikus kutatások iránti igény növekedése húzódik meg, amelyet a tervezés és az irányítás egyre jobban igényelt. Ennek további műveléséhez a külső munkatársak növekvő számára lesz szükség, mert feltételezzük, hogy az önkormányzatok megerősödése, a lokális területi- és településtervezés kiépülése megnöveli az igényt a kisebb regionális egységek kutatása iránt is.

4. A földrajzi kutatás mindhárom regionális szinten való művelésének feltétele a működőképes — belső és külső kapcsolatokkal rendelkező — *információs rendszer* kiépítése. Ennek a kezdetén vagyunk ugyan, de remélhető, hogy a középtávú terv végére létrehozható a bázisszintű földrajzi információs rendszer.

A földrajz fejlődési alternatíváinak rövid vázolója és a kutatás intézeti lehetőségeinek számbavétele talán meggyőző arról, hogy kutatásaink főbb irányai a nemzetközi trendekkel egybeesnek. Ahhoz, hogy ez az egybeesés valóban hasznosítható eredményekkel járjon, valamennyi kutatónak megfelelő elméleti felkészültséggel, nemzetközi együttműködésre kész magatartással kell rendelkezni, s e lehetőségek kihasználása valamennyiünk személyes és közös felelőssége.

IRODALOM

- AERNI, K. (ed.) 1988. *Geographie im Jahre 2000 – Forschungspolitische Früherkennung (FER) für die Geographie.* – Geogr. Helvetica 1. pp. 37–44.
- BOESCH, M. 1986. *Schweizer Geographie am Wendepunkt – Überlegungen zu einer Normativen Metatheorie.* – Geogr. Helvetica 3. pp. 147–154.
- FREY, R.L.–GÜLLER, P. 1989. *Szenarien der Stadt- und Verkehrsentwicklung.* – Bericht 1 des NFP Stadt und Verkehr, Zürich.
- GILDEMEISTER, R. 1973. *Landesplanung.* – Das Geographische Seminar, Braunschweig.
- LICHTENBERGER, E. (hrsg.) 1989. *Österreich zu Beginn des 3. Jahrtausends. Raum und Gesellschaft, Prognosen, Modellrechnungen und Szenarien.* – In: Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung, Band 9., Österr. Akademie der Wissenschaften, Wien.
- MESSERLI, B. 1989. *Geographie und Dritte Welt – Verantwortung und Zukunft.* – Geogr. Helvetica 4. pp. 166–179.
- STIENS, G. 1989. *Geographische Prognostik aus Sicht bestehender und möglicher Anwendungsfelder.* – Geogr. Helvetica 4. pp. 187–195.
- STIGLBAUER, K. 1989. *Europäische Integrationsvorgänge und die räumliche Entwicklung Österreich – eine prognostische Skizze.* – Geogr. Helvetica 4. pp. 180–185.

RESPONSIBILITIES OF THE GEOGRAPHICAL RESEARCH INSTITUTE H.A.S.
WITH REGARDS TO EUROPEAN REGULATIONS

by *I. Berényi*

S u m m a r y

According to those analyzing the developmental principles of geography (AERNI, K. 1988) research on the environment as a living space will come to the forefront as a result of the essential changing relations between society and the natural environment by the end of the millennium. In this new relation, the aim is not the maximum utilization of the environment, as in the past, but rather to develop and maintain a balance between the ecological system and social utilization. This means that the natural surroundings will become part of the functional system. As such, the elements of the ecological system are not the object of the social activity, but they still represent a functional part of it.

These developmental principles raise at last three main requirements within geography.

1. To simply describe certain phenomena and the spatial spreading of conflicts while analyzing their reasons is certainly not enough. Normative and operative views need to be formed and strengthened. Thereby geography becomes an appropriate forum to elaborate on the alternatives of the changing configuration. Geography must react to all three demands of research and education practice (BOESCH, M. 1986).

2. If the geographical way of thinking is to consider past, present, and future changes of phenomenon on nature (a homogeneous process) it will become necessary to treat global, national, regional, and local environments as one functional system.

3. As the complex view of geography became conspicuous, the anthropogenic way of thinking is postulated in the evaluation of the present relation between man and environment. Mankind must introduce a certain culture in which elements of nature and society not only exist together, but also form a well functioning system.

It is necessary during the research to consider these demands in order to solve the following considerations.

1. The research dealing with the entire earth and global processes or certain parts of continents (while based on international agreement) must be continued. This institute's work deals with making a palaeogeography atlas, completing a map of the Carpathian-Balkan region, conducting an examination of the urbanization process in both Eastern and Central Europe, conducting ethnic and historic research of the Carpathian Basin, and the commencement of an examination of comparative urban areas.

2. In the examination of Hungary's regional units the natural economical and social nature of the border region and its development possibilities must be considered based on international cooperation. At the same time, increasing claims for regional historical development can be recognized which are connected with the growing sense of regional communities.

3. Studies written on a local dimension will be conducted in the future in physical, social, and applied geography. The strengthening of local self government and the formation of local resettlement will increase the demand for research of smaller regional units.

4. The pre-condition for the geographical research at the local, regional, and national level is the development of an informational system with inner and external relations.

Translated by É. DUDÁS